

**Kemâleddîn el-Lârî'nin Felsefî Kişiliği ve Mâhiyetin Mec'ûliyeti
Meselesine İlişkin Değerlendirmelerinin Celâlüddîn ed-Devvânî ile
Karşılaştırılması**

The Philosophical Personality of Kemâleddîn al-Lârî and A Comparative of
His Evaluations on the Issue of the Createdness of the Essence with Jalâl
al-Dawwânî

Zeynelabidin HÜSEYNİ

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi ABD,
Assist. Assoc. Prof. Dr., Sırnak University, Faculty of Theology, Department of
Islamic Philosophy

zeynelabidinebheri@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3214-9219

DOI: 10.47424/tasavvur.1656870

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Hüseyini, Zeynelabidin. “Kemâleddîn el-Lârî'nin Felsefî Kişiliği ve
Mâhiyetin Mec'ûliyeti Meselesine İlişkin Değerlendirmelerinin Celâlüddîn ed-Devvânî
ile Karşılaştırılması”. *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2025): 703-728.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1656870>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Osmanlı ve İran entelektüel hayatını güçlü bir şekilde etkileyen önemli şahsiyetlerin başında Celâlüddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) gelmektedir. Nitekim onun eserlerine birçok âlim tarafından şerh ve hâşiyelerin yazılmasının yanı sıra bunların zamanla medreselerde tedris edilmesi, farklı ilmi havzalarda Devvânî felsefesinin tevârûs edilme sürecini hızlandırmıştır. Bu bağlamda kaleme aldığı muhtasar ve önemli eserlerden biri olan *Zevrâ* üzerine öncelikle kendisinin de iki ayrı şerh kaleme alması, söz konusu metnin ele aldığı meselelerin açığa kavuşturulması için farklı âlimler tarafından ret veya tahkik cihetinden şerhlerin kaleme alınmasını beraberinde getirmiştir. Mamâfih babasıyla birlikte Devvânî'ye karşı eleştirel bir duruşu olan Mîr Gıyâsüddîn Mansûr ed-Deşteki eş-Şîrâzî (ö. 949/1542) ile Devvânî'nin talebelerinden olan Kemâleddîn el-Lârî (ö. 955/1548) *Zevrâ* metnini hem tenkide hem de tahkike dayalı bir okumaya tabi tutan isimlerin başında gelmektedir. Biz bu makalede öncelikle ulaşılabildiğimiz bilgiler çerçevesinde Kemâleddîn el-Lârî'nin hayatı, eserleri ve felsefî kişiliğine kısaca değineceğiz. Akabinde *Zevrâ* metninin temel ve ilk meselelerinden olan illetin tanımı, illet ve ma'lûl ilişkisi gibi konulardan hareketle Kemâleddîn el-Lârî'nin katkılarını belirgin kılmaya çalışacağız. Zira illeti kendi zâviyesinden tanımlayan Devvânî'nin, illetin ma'lûle olan tesirinin boyutu ile mâhiyetin mec'ûliyeti arasındaki ilişkiyi ön plana çıkartması dikkat çekicidir. Mezkûr meselelerinin Devvânî'nin kendi talebesi tarafından nasıl karşılandığının ortaya konulması, bize *Zevrâ* metnine yönelik daha sonraki çalışmalarla karşılaştırma yapabilme imkânı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Devvânî, Kemâleddîn el-Lârî, *Zevrâ*, Mâhiyetin Mec'ûliyeti.

Abstract

Jalâl al-Dawwânî (d. 908/1502) was one of the most important figures who strongly influenced Ottoman and Iranian intellectual life. As a matter of fact, the fact that many scholars wrote commentaries and glosses on his works, as well as their teaching in madrasas over time, accelerated the process of the transmission of al-Dawwânî philosophy in different scholarly basins. In this context, the fact that he himself wrote two separate commentaries on al-Zawrâ, which is one of his short and important works, brought about the writing of

commentaries by different scholars to clarify the issues addressed by the text in question in terms of rejection or analysis. However, Mîr Ghiyâs al-Dîn Mansûr al-Dashtakî al-Shîrâzî (d. 949/1542), who, along with his father, had a critical stance towards al-Dawwânî, and al-Kamâl al-Dîn al-Lârî (d. 955/1548), who was one of al-Dawwânî's students, are among the leading figures who subjected the text of al-Zawrâ to both critical and critical reading. In this article, we will first briefly discuss al-Kamâl al-Dîn al-Lârî's life, works, and philosophical personality within the framework of the information we have access to. Then, we will try to clarify al-Kamâl al-Dîn al-Lârî's contributions in terms of the definition of cause, the relationship between cause and effect, which are among the first and fundamental issues of al-Zawrâ's text. It is noteworthy that al-Dawwânî, who defines the cause from his own perspective, emphasizes the relationship between the extent of the influence of the cause on the effect and the createdness of the essence/quiddity. The examination of how these issues were received by al-Dawwânî's own student will enable us to make comparisons with later studies on al-Zawrâ's text.

Keywords: Islamic Philosophy, al-Dawwânî, Kamâleddîn al-Lârî, Zawrâ, The Createdness of the Essence.

Giriş

Devvânî, önemli kelâmcı, hükemâ ve mutasavvıf âlimlerden sonra gelmesine karşılık özellikle aklî ilimler açısından önemli bir etki oluşturmuş nadide kişiliklerden birisidir. Kendisinden sonra hem yaşadığı İran coğrafyasında hem de Osmanlı'nın önemli ilmi havzalarında yetişmiş âlimler, ister eserleri isterse de öğrencileri aracılığıyla olsun bir şekilde kendisinden bigâne kalamamıştır. Eserlerinin çoğu üzerine yapılan tetkikler sonucunda Devvânî'nin felsefî görüşlerinin çok kısa bir süre içerisinde bilgi dolaşımına girdiği söylenebilir. Bu noktada Devvânî medresesinde yetişmiş öğrencilerinin farklı diyarlarda onun felsefesini ve eserlerini okutmaları, önemli bir sebep olarak zikredilebilir. Bu makalede, onun en önemli öğrencilerinden biri olan Kamâleddîn el-Lârî'nin *Zevrâ* şerhi bağlamında Devvânî'nin alımlanışını spesifik bir mesele bağlamında irdeleyeceğiz.

Meşşâî, Kelâmî, İshrâkî ve Ekberî geleneği harmanlayarak yeni bir eklektik felsefe tasavvuru ortaya koyan Devvânî, en önemli eserlerinden biri olan *Zevrâ*

metninin ilk meselesi olarak ma'lûlün illete olan ihtiyacının mâhiyete yönelik olmakla birlikte mâhiyetin mec'ûl olmadığı görüşü arasında herhangi bir çelişkinin olmadığını temellendirmeye çalışmıştır. İletin etkisinin doğrudan ma'lûlün mâhiyetine mi yoksa mâhiyetin varlıkla nitelenmesine mi olduğu, özellikle Meşşâî ve İshrâkî ekolleri birbirinden temyiz eden karakteristik görüşlerden biri olarak kabul edilir. Buna göre varlığı itibarî bir gerçeklik olarak kabul eden İshrâkî bakış açısı ma'lûlün mâhiyetinin illetin tesirine maruz kaldığını savunurken, Meşşâî doktrin ma'lûlün mâhiyetinin varlıkla nitelenmesini illetin tesiriyle ilişkili olduğunu ileri sürmüştür.

Kendisine tevârüs etmiş felsefî birikimden hareketle yeni sentezler ve özgün yaklaşımlar ortaya koyan Devvânî, bu mesele bağlamında İshrâkî bakış açısını temellendirme gayreti içerisinde olmuştur. Ona göre illetin doğrudan mâhiyete yönelik tesirini kabul edip aynı zamanda mâhiyetin mec'ûl olmadığını ileri sürmek birlikte savunulabilecek bir yaklaşımdır. Biz, özellikle mâhiyetin illetle olan ilişkisine ve mec'ûliyeti tartışmasına yönelik öğrencisi Kemâleddin el-Lârî'nin perspektifi ile Devvânî'nin mezkûr yaklaşımını karşılaştırmalı olarak irdedeceğiz. Akabinde bu meselenin devamı ve özü ile ilişkili olarak illet-ma'lûl ilişkisine kısaca değineceğiz. Türkçe literatürde görebildiğimiz kadarıyla *Tahkiku'z-zevrâ*'nın sahibi Kemâleddin el-Lârî'nin felsefî kişiliğine dair herhangi bir bilimsel çalışmanın olmaması, öncelikle onun eserlerinin ve felsefî kişiliğinin ele alınmasını gerektirmektedir. Böylece Devvânî mektebinin önemli bir ferdi olan Kemâleddin el-Lârî'nin entelektüel kişiliğinin mümkün merteye açığa kavuşturulması hedeflenmektedir.

1. Kemâleddin el-Lârî'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefî Kişiliği

1.1. Kemâleddin el-Lârî'nin Hayatı

Müellifimizin ismi Kemâl b. Muhammed b. Fahr b. Ali el-Lârî şeklinde en önemli eserlerinden biri olan *Tahkiku'z-zevrâ* metninin dibâcesinde zikredilir.¹ Her ne kadar hayatı hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olamasak da Kemâleddin el-Lârî, Zevrâ adlı metnin müellifi olan Devvânî'nin en önemli talebelerinden

¹ Kemâl b. Muhammed el-Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, thk. Said Ruheymiyân (Kum: İntişârât-ı Ayet-i İshrâk, 1397). Bundan sonra yazma nüshaya atıf yapılmadığı sürece bu esere dipnot verilecektir.

birisidir.² *Tahkiku'z-zevrâ*'nın Türkiye'deki yazma nüshalarında ise eserin sonunda Kemâleddin b. Hüseyin. b. Muhammed b. Ali el-Lârî olarak ismi zikredilmiştir.³ Ali b. Bâlî (ö.992/1584), *Şakâik* zeylinde Muslihuddîn el-Lârî'nin (ö.979/1572) hocaları arasında Devvânî'nin öğrencisi olarak da bilinen Mîr Kemâleddin Hüseyin'in olduğunu aktarırken,⁴ müellifimizin ismi bazı ansiklopedistler tarafından Hüseyin b. Muhammed b. Fahr b. Ali el-Lârî şeklinde de zikredilmiştir.⁵

Kemâleddin el-Lârî'nin doğum tarihi, erken dönem hayatı hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Ancak onun *Tahkiku'z-zevrâ* eserini 918/1512 yılında yazmasından ötürü⁶ bu tarihlerde hayatta olmasına binaen hicri dokuzuncu asrın ikinci yarısında doğduğunu ve hicri onuncu asrın başlarında yaşadığını tahmin edebiliriz. Yine aşağıda hakkında bilgi verileceği üzere *Tahkiku't-tevhid* adlı bir başka eserinin yazım tarihinin hicri 913/1507 yılı olması,⁷ bu tarihten önce doğmuş olduğunun bilgisini kesin bir şekilde bize vermektedir.

Müellifimiz el-Lârî nispesiyle daha çok bilinir olmuştur. Bu nispet günümüz İran sınırları içinde bulunan Lâristan bölgesinin merkezi şehrine göndermede bulunur. Zira yörenin en meşhur şehri Lâr'dır.⁸ el-Lârî nispesiyle başka âlimlerin de olduğu bilinmektedir. Kemâleddin el-Lârî, akla gelen isimlerin başında gelen Abdülğafûr el-Lârî'den (ö.912/1506) sonra gelip daha çok bilinen bir diğer isim olan Muslihuddîn el-Lârî'den ise önce yaşamış birisidir. Nitekim müellifimizin vefat tarihini öğrencisi olarak kabul edilen Muslihuddîn el-Lârî,

² Harun Anay, *Celâleddin ed-Devvânî: Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 107.

³ Kemâl b. Muhammed el-Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce, 123), 79b.

⁴ Ali b. Bâlî, *el-'İkdü'l-manzûm fî zikri efâdili'r-rûm*, ed. Suat Donuk (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2018), 388.

⁵ Ömer b. Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beyrut: Mektebetu'l-Müessenâ-Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 1/640.

⁶ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 201.

⁷ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 109.

⁸ Rıza Kurtuluş, "Lâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/104-105.

dünya tarihine ilişkin Farsça kaleme aldığı *Mir'âtü'l-edvâr* adlı eserinde 955/1548-49 yılı olarak zikredip onun bu esnada Horasan'da ikâmet ettiğini dile getirmiştir.⁹ Kemâleddin el-Lârî, özellikle aklî ilimler alanında kaleme aldığı eserlerin yanı sıra tefsir, siyaset ve dil gibi alanlarda da telif eserler yazmıştır. Şimdi ulaşabildiğimiz eserlerinin kısaca bilgisini verebiliriz.

1.2. Eserleri

1-Tahkiku'l-ihlâs li-ehli'l ihtisas

Kemâleddin el-Lârî'nin *İhlâs* süresinin tefsirine yönelik kaleme aldığı bir eserdir. Tanrı'nın bir ve basit oluşunun Kelâmî, Meşşâî ve İsrâkî ekol tarafından nasıl ifade edildiğini hem dilsel hem de aklî ilkeler açısından gösteren önemli bir eser konumundadır. Eserin yazılış tarihi 914/1508'dir. Diğer eserlerinde olduğu gibi hocası Devvânî'yi metheden cümleler kurması, aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin güçlü boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu eseri Ahmet Faruk Güney tarafından makale formatında tahkik edilmiştir.¹⁰

2-Tahkikü'l-adalet fî siyâseti'l-memleket

Millet kütüphanesi 753 numaralı koleksiyonda yer alıp Farsça kaleme alınan bu eser 927/1521 yılında istinsah edilmiştir. Katalog bilgilerinde yanlışlıkla *Tahkikü'l-adâb fî siyaseti'l-memleket* şeklinde kaydedilmesine karşılık, metnin dibâcesinde *Tahkikü'l-adalet* şeklinde ifade edilmiştir. Eserin müellifinin ismi Kemâl b. Muhammed b. Fahr b. Ali el-Lârî şeklinde metnin dibâcesinde zikredilmiştir.¹¹ Kemâleddin el-Lârî, bu eserinde siyaset felsefesinin temel

⁹ Muslihuddin el-Lârî, *Mir'at el-edvâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3156), 492a.; Onun vefat tarihine ilişkin bilgiyi Harun Anay zikretmiştir. Kemâleddin el-Lârî'nin vefat tarihine ilişkin bk. Anay, *Celâleddin ed-Devvânî: Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, 107.

¹⁰ Ahmet Faruk Güney, "İhlâs Süresinin Vâcip Varlığın Tek ve Basit Oluşu Bağlamındaki Yorumu: Tahkiku'l-İhlâs li-Ehli'l İhtisas", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 97-145.

¹¹ Kemâl b. Muhammed el-Lârî, *Tahkikü'l-adalet fî siyaseti'l-memleket* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, 753).

kavramlarından olan adaletin mâhiyeti ve diğer erdemlerden farkı üzerine yoğunlaşmıştır.

3- Risâle Tahkiki't-tevhid

Kemâleddin el-Lârî, sufilerin çoğunluğunun varlığın birliği öğretisini benimsediklerini, kendisinin de bu konuya ilişkin *Risâle Tahkiki't-tevhid* adlı eserini 913/1507 yılında kaleme aldığını belirtir.¹² O, bu eserine *İhlâs* süresi şerhinde de atıf yapmaktadır.¹³ Kemâleddin el-Lârî'ye katalog kayıtlarında *Tahkikü't-tefrîd li erbâbi't-tevhid* adıyla bir diğer eser daha atfedilmiştir.¹⁴ Bu her iki eserin aynı olma ihtimaline karşılık iki farklı eser olması da mukadderdir. Maalesef bu eserlere yaptığımız araştırmalar neticesinde ulaşamadık.

4- Hâşiye 'ale'l-Mutavvel

Sekkâkî'nin (ö.622/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* eserinin belâgatla ilgili kısmına Hatib el-Kazvî'nin özetle kaleme aldığı *Telhîşü'l-miftâh* üzerine Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından yazılan şerhe Kemâleddin el-Lârî tarafından hâşiye yazılmıştır. Bu eserin ulaşabildiğimiz tek nüshası Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Ali Paşa koleksiyonunda yer almaktadır.¹⁵

5- Hâşiye 'ala dibâceti Şerhi't-Tecrîd

Kemâleddin el-Lârî'nin Devvânî'nin *Hâşiye Kâdime 'ala Şerh (el-Cedid) el-Tecrîd* eseri üzerine kaleme aldığı birkaç varaklık kısa bir hâşyesidir.¹⁶

¹² Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 109.

¹³ Güney, "İhlâs Süresinin Vâcip Varlığın Tek ve Basit Oluşu Bağlamındaki Yorumu: Tahkiku'l-İhlâs li-Ehli'l İhtisâs", 132.

¹⁴ Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü't-tarihi't-türasi'l-İslâmi fi mektebâti'l-alem: el-mahtutat ve'l-matbuat* (Kayseri: Dâru'l-'Akbe, ts.), 2/978.

¹⁵ Kemâl b. Muhammed el-Lârî, *Hâşiye 'ale'l-mutavvel* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 867).

¹⁶ Kemâl b. Muhammed el-Lârî, *Hâşiye 'ala dibâceti şerhi't-tecrîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1626).

6-Tahkiku'z-zevrâ

Kemâleddin el-Lârî'nin en meşhur ve bilinen eseri, Devvânî'nin *Zevrâ* metni üzerine şerh formatında kaleme aldığı *Tahkiku'z-zevrâ*'dır. Devvânî'nin *Zevrâ* metni mebde ve me'âda ilişkin konuları veciz bir üslupla dile getiren önemli bir eser olup 872/1468 yılında telif edilmiştir. Öyle ki Devvânî'nin kendisi eserdeki meselelerin yoğunluğu ve zorluğuna binâen gelen talepler üzerine başlangıç kısmına ve metnin tamamına yönelik olmak üzere iki defa şerh etmiştir.¹⁷ Bu eserin mebdeye ilişkin kısmında illetin tanımı, mâhiyetin mec'ûliyeti, zâtî hudûs, illet ve ma'lûl birlikteliği, ma'lûlün mâhiyeti ve illete göre ardıl oluşu, Tanrı'nın birliği ve bilgisi, Tanrısâl nedensellik, zorunlu-mümkün ilişkisi, teselsülün imkansızlığı, ma'lûlün yokluğunun keyfiyeti, zamanın mâhiyeti, hâdislerin varlığının ve yok oluşunun niteliği ve varlık mertebeleri gibi felsefî temalar ön plana çıkarılmıştır. İkinci kısmı teşkil eden me'âd kısmında ise idrâk süreci ve mertebeleri, sûretin mâhiyeti ve dereceleri, âlemler arasındaki etkileşim, cevher-araz ilişkisi, nefsin tecerrüdü, mâhiyeti ve akıbeti gibi meseleler ele alınmıştır.¹⁸

Kemâleddin el-Lârî, Devvânî'nin *Zevrâ* metni gibi bu eser üzerine kaleme aldığı şerhinin de son derece veciz ve muhtasar bir üsluba sahip olmasına binâen daha açıklayıcı ve öğretici bir şerhin kaleme alınması gerektiği kanaatindedir.¹⁹ O, içerik ve yoğunluk açısından hocasının metninin ve şerhinin zorluklarını ortadan kaldıracak kapsayıcı bir eser yazma gayesi içerisinde olmuştur. Nitekim bu rolü üstlenen bir başka şerhin de olmadığını belirterek kendisine bu görevi vazife bilmiştir. Bu şerhin Türkiye kütüphanelerinde

¹⁷ Devvânî'nin *Risâletü'z-zevrâ*, *Şerh Hutbeti'z-zevrâ*, *Şerhu'z-zevrâ* metinleri, *Tahkiku'z-zevrâ*'yı tahkik eden Said Ruheymiyân tarafından eserin sonuna ek olarak konulmuştur. Devvânî'nin ilgili eserlerine yapacağımız atıflar bu neşre olacaktır.

¹⁸ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Risâletü'z-zevrâ*, thk. Said Ruheymiyân (Kum: İntişârât-ı Ayet-i İsrâk, 1397), 205-215.

¹⁹ Lârî, *Tahkiku'z-zevrâ*, 31.

görebildiğimiz kadarıyla yirmiden fazla nüshasının olması²⁰ Kemâleddin el-Lârî'nin Osmanlı diyarına etkisi açısından kıymeti hâizdir. Müellifimiz eserinin yazıldığı tarih olarak 918/1512 yılını açık bir şekilde zikretmiştir.²¹

Kemâleddin el-Lârî'nin *Zevrâ* metnine yönelik şerhini kendisiyle çağdaş olan Mîr Gıyâsüddîn Deşteki'nin Devvânî'ye reddiye niteliğinde ele aldığı risâlesinden önce yazıp yazmadığı noktasında kesin bir veriye sahip değiliz. Ancak 918/1512'de telif edilen bu şerhte onun Mîr Gıyâsüddîn Deşteki'nin risâlesine herhangi bir atfını göremedik. Mîr Gıyâsüddîn Deşteki eserini önce yazmış olsa bile Kemâleddin el-Lârî'nin bu reddiyeden haberi olmamış olabilir. Ayrıca Mîr Gıyâsüddîn Deşteki'nin red cihetinden kaleme aldığı şerhinin *Zevrâ* metnin hudûs meselesine yönelik kısmıyla sınırlı olduğunu belirtmemiz gerekir. Mîr Gıyâsüddîn Deşteki, zamansal hudûs gibi zâtî hudûsun da maddeye ihtiyacının kıyas edilmesine yönelik bakış açısını eleştirip metnini genel olarak bu minvalde devam ettirmiştir.²²

Zevrâ metnine yönelik ilgi sonraki yüzyıllarda yeniden ivme kazanmıştır. Mîr Gıyâsüddîn Deşteki'nin aksine biyografisine dair ayrıntılara ulaşamadığımız Mahmûd b. İlyas el-Kürdî (? [1018/1609'da hayattadır]),²³ Osmanlı

²⁰ Türkiye'deki yazma nüshaları inceleyerek derkenar notlarında müellifimizin biyografisine ilişkin bazı bilgileri bulabileceğimizi ümit etmiştik Maalesef onun hayat hikayesine ilişkin ayrıntılı bilgilere erişemedik. İlgili yazmaların künye bilgileri için bkz. Kemâl b. Muhammed el-Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 1649, 1711, 1721, Kasidecizade 689, Bağdatlı Vehbi 802, Laleli 2529, Fatih 5329, Sütlüce Dergahı 123, Hasan Hüsnü Paşa 1178, Esad Efendi 1146; Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi Yusuf Ağa 180, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Bölge Yazma Eserler 9411; Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt 2843, Millet Kütüphanesi Ali Emiri 4578, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi 1354, Bursa İnebey Kütüphanesi Hüseyn Çelebi 623; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 167, 1466, 3796, 6322.

²¹ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 201.

²² Mîr Gıyâsüddîn ed-Deşteki eş-Şirâzî, *Risâle li-ibtâli ba'di müdde'iyâti sâhibi'l-havrâ' ve'z-zevrâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami, 1181).

²³ Bu eser; Devvânî'nin metni, şerhi ve Kemâleddîn el-Lârî'nin tahkiki dikkate alarak kaleme alınmıştır. Nitekim Kemâleddîn el-Lârî'ye bazen atıfların yapıldığı görülmektedir. Molla Şeyh el-Kürdî diye meşhur olup eş-Şeyh b. İlyas diye de bilinen müellifin ismi Ragıp Paşa

entelektüel hayatında Devvânî'nin eserlerine özel bir ihtimâm gösteren Haydarî ailesine mensup olan İbrahim b. Haydar (ö. 1156/1743)²⁴ ve Abdulkâdir b. Muhammed Said et-Tahtî (ö.1303/1885)²⁵ *Zevrâ* metnini baştan sona şerh ederken, Muslî b. Ahmed b. Mustafa el-Kastamônî (?) ise birkaç varaklık kısa bir eser²⁶ yazmıştır. Şuca Hüseyin (?) tarafından Farsçaya çevrilen²⁷ *Zevrâ* metni Osmanlı Şeyhülislamı Mûsâ Kâzım Efendi (ö.1920) tarafından ise notlarla birlikte Osmanlıca'ya çevrilmiştir.²⁸ Dolayısıyla ilk şârihlerden olan Kemâleddin el-Lârî'nin felsefî kişiliğinin bilinmesi ve mezkûr felsefî meselelere yönelik katkılarının ve eleştirilerinin tespit edilmesi, Devvânî etkisinin bilinebilmesi açısından kıymeti hâizdir. Öyle ki *Zevrâ* metnine yönelik bu literatür içerisinde Kemâleddin el-Lârî'nin tahkik ettiği şerhinin müstesna bir yerinin olduğunu belirtmemiz gerekir. Şimdi şerhinde ön plana çıkardığı hususlar bağlamında onun felsefî kişiliğini inceleyebiliriz.

1.3. Felsefî Kişiliği

Kemâleddin el-Lârî, İslam düşünce geleneğinde ön plana çıkan farklı nazarî geleneklerden istifade ederek felsefî görüşlerini inşa etme çabası içerisinde olmuştur. Tıpkı hocası Devvânî gibi İbn Sînâ (ö.428/1037), Gazzâlî

müşhasının zahriyyesinde Mahmud b. İlyas el-Kürdî diye yazılmıştır. bk. Mahmûd b. İlyas el-Kürdî, *Şerhu'z-zevrâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1472).; Bu eserin diğer yazma eser nüshaları için bkz. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 2530, Murat Molla 1353, Giresun Yazmalar 112; Beyâzıt Kütüphanesi Veliyüddin Efendi 3201; Kayseri Reşid Efendi Kütüphanesi 1010.

²⁴ İbrahim b. Haydar, *Şerhu'z-zevrâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 677).; Bu şerhte Kemâleddin el-Lârî'ye herhangi bir atıf görmedik.

²⁵ Abdulkâdir b. Muhammed Said et-Tahtî, *Hâşiye 'ala hâşiyeti'z-zevrâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 5233).

²⁶ Muslî b. Ahmed el-Kastamônî, *Şerhu'z-zevrâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 3845).

²⁷ Şuca Hüseyin, *Tercemetü'l-havârî şerhu'z-zevrâ* (İstanbul: Beyâzıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1986).

²⁸ Mustafa Akman, "Kelâm Bağlamında Mûsâ Kâzım Efendi ve Zevrâ ve Hevrâ İsimli Esere Yaptığı Tercüme ve Şerhin Sadeleştirilmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (2017), 863-881.

(ö.505/1111), İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) gibi farklı felsefe tasavvurlarına sahip simâlardan beslenebilmiş ve onları bir araya getirerek sentez yapabilme başarasısı gösterebilmiştir. O, kendisine tevarüs eden nazarî mirasın farklı tasavvurlarından hareketle felsefî kişiliğini inşa ederken eklektik bir bakış açısına sahip olmakla birlikte, özellikle İbnü'l-Arabî ve mektebinden ciddi bir şekilde istifade etmiştir. Buna binâen İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem* ve *Fütühât* eserlerinin Kemâleddin el-Lârî'nin felsefe tasavvurunun inşa edilmesinde etkin olduğunu söyleyebiliriz. *Tahkikü'z-zevrâ*'nın başından sonuna kadar İbnü'l-Arabî'nin zikredilen eserlerinin yanı sıra Sadreddîn Konevî (ö.673/1274), İbn Türke (ö.835/1432) gibi Ekberî geleneğe mensup düşünürlerin eserlerine sıklıkla atıf yapılmıştır.²⁹ Kemâleddin el-Lârî, Aristoteles (m.ö. 384-322) ve Fârâbî'den (ö.339/950) sonra üçüncü öğretmen (Muallimu's-Sâlis) lakabını hak eden kişi olarak İbn Sînâ'yı zikreder. Öyle ki onun *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *el-İşârât* adlı eserlerinden ciddi bir şekilde faydalanmıştır ki kimi zaman *et-Ta'likât* ve *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât* eserinden uzun pasajlar da aktarmıştır.³⁰ Kemâleddin el-Lârî'nin atıf yaptığı İhvân-ı Sâfâ, Aynülkudât el-Hemedânî (ö.525/1131)³¹ gibi isimler de dikkat çekici olup kelâm geleneğinin önemli metinlerinden biri olan *Şerhu'l-Mevâkıf*'a da sıklıkla başvurduğu görülmektedir.

Kemâleddin el-Lârî için esas önemli olan muhakkîk filozofların varlığından haberdar olup onların ortaya koyduğu birikimle aramıza mesafe koymaktır. Zira o, keşf ve nazar sahibi kimselerin hakikati idrak etme sürecinde birbirinden farklı sonuçlara ulaşmasında bir beis olmadığını özellikle vurgular.³² Farklı sonuçlara ulaşabilmenin doğal olması kadar ekollerin ortak noktalarının da belirtilmesine onun ayrı bir önem atfettiği görülmektedir. Örneğin nazarî ekoller arasında tartışmalı konuların başında gelen Tanrısal nedensellik konusunda Allah Teala'dan başka varlıkta müessirin olmadığı konusunda

²⁹ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 45, 49, 50, 55, 56, 60, 61, 59, 74, 77, 83, 97, 99, 101, 103, 109, 184, 188, 197.

³⁰ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 132-140.

³¹ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 122.

³² Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 34.

Eş'arîler, İşrâkîler ve muhakkik Meşşâîler arasında görüş birliğinin olduğunu belirtmesi önem arz etmektedir.³³ Aynı şekilde Tanrı'nın zât ve sıfatları açısından biricik olduğu ve hiçbir şeyin O'na benzemediği noktasında İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî'nin açıkça bunu dile getirdiğini ifade etmiştir.³⁴

Kemâleddin el-Lârî, felsefe tasavvurunun inşasında büyük bir emeği ve katkısı olan hocası Devvânî'yi *insanlığın hocası (üstâzu'l-beşer)* ve *on birinci akıl* konumunda yüksek seviyeye sahip bir felsefî kişilik olarak niteler.³⁵ Özellikle başta *Zevrâ* metni olmak üzere birçok eserine Mîr Gıyâsüddîn Deştakî tarafından kaleme alınan reddiyelere ve küçümseyici bakış açısına karşılık hocasının felsefî etkinliğinin neşvü nema bulmasında Kemâleddin el-Lârî'nin ciddi bir çaba ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. O, insanlığın hocası ve on birinci akıl gibi ulvi nitelemelerin Mîr Gıyâsüddîn Deştakî için de kullanılmasına karşılık,³⁶ Devvânî'nin böyle bir imtiyaza daha layık olduğu kanaatindedir.

Kemâleddin el-Lârî de Meşşâî, Kelâmî, İşrâkî ve Ekberî ekollerin birikiminden faydalanarak kendi görüşlerini inşa etme uğraşı içerisinde olmuştur. Buna binâen nazar ve keşf yöntemiyle meseleleri inceleyen düşünürleri birbirinden tamamen kopuk olarak ele almak yerine her birinin tahkik edilmesiyle hak olanın açığa kavuşturulması esas gayeyi oluşturmalıdır. Örneğin İbn Sînâ ve İbnü'l-Arabî'yi bir arada değerlendirecek okumaya çalışmak yeni sentezler yapabilmeyi önünü açacaktır. Aksi halde ister nazarî ister keşfî olsun kendisine tevârüs eden gelenekleri birbirlerinin rakipleri şeklinde okumaya çalışmak, Kemâleddin el-Lârî'nin benimsediği bir tutum ve yöntem değildir. Ona göre tabii ki de her insanın fıtratına ve eğilimlerine göre kendisi için elverişli olan ekole rağbet etmesi doğal olmakla birlikte insanlar arasındaki idrak ve yetkinlik mertebesinin bir olmadığı da unutulmamalıdır. Dolayısıyla *el-hikmetü'l-*

³³ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 35.

³⁴ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 115.

³⁵ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 21.

³⁶ Harun Anay, "Mîr Gıyâseddin Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

resmiyye terkibine sıklıkla yer verip buna karşı mesafeli bir tavır takınan Kemâleddin el-Lârî, *ehl-i nazar* yerine *ehl-i keşfin* hikmet anlayışına daha yakın duran bir kişilik olarak tebarüz etmekle birlikte, onun için esas önemli olan *ehl-i tahkik* tarafında yer alabilmektir. Zira o, bu terkibi sıklıkla kullanarak *ehl-i tahkik*in ayırt edici bakış açısını özellikle vurgulamaya çalışmıştır. *Zevrâ* metnine yönelik şerhini *Tahkiku'z-zevrâ* şeklinde isimlendirmesi de manidardır. Nihâyetinde Kemâleddin el-Lârî'nin İslam düşüncesinde farklı gelenekler tarafından üretilen aklı mirastan beslenen Devvânî felsefesinin ivme kazanmasında başat bir rol oynamış önemli bir felsefi kişilik olduğu pekâlâ söylenebilir. Şimdi illetin tanımlanması ile mâhiyetin mec'ûliyeti meselesi arasındaki ilişkiye dair Kemâleddin el-Lârî'nin yorumunu incelemeye geçebiliriz.

2.İlletin Tanımlanması ile Mâhiyetin Mec'ûliyeti Meselesi Arasındaki İlişki

Devvânî, *Zevrâ* eserinin hemen başında illetin tanımlanması ve mâhiyetin mec'ûliyeti³⁷ meselesi üzerine yoğunlaşır ki bu daha sonra ele alacağı meselelerin temeli mesabesinde. Devvânî, illeti şu şekilde tanımlar:

“İllet, hakikette bir şeyin kendisinin (nefsinin) sebebi olandır. O şeyin zuhur etmesi için illet olan şey hakikatte onun illeti değildir. Aksine o şeyin bir niteliğinin ortaya çıkmasının illetidir.”³⁸

Yukarıda zikredilen illetin tanımında esas vurgulanan nokta bir şeyin kendi gerçekliğini kazandığı şeyi ifade eden mâhiyetin illetin etkisine maruz kalmasıdır. Kemâleddin el-Lârî, tanımda geçen zuhur etmenin varlık ve kısımları olarak zihinsel veya harici olmak üzere ona ilişebilen bütün nitelikleri kapsadığını belirtir. Dolayısıyla bir şeyin özünün, mâhiyetinin illeti olanın asıl olup

³⁷ Mâhiyetin mec'ûliyeti tartışmasının Devvânî öncesi literatürdeki yerine ilişkin geniş bilgiler ve tartışılan bağlama ilişkin için bk. Ömer Mahir Alper, “Mahiyetin Mec'ûliyeti Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi”, *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*, ed. Mehmet Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 200-213.

³⁸ Devvânî, *Risâletü'z-zevrâ*, 206.

mâhiyetin farklı özelliklerle zuhur etmesini, açığa çıkmasını sağlayan diğer niteliklerin hakiki illet konumunda değerlendirilmemesi gerekir.³⁹ Buna göre haricte var olmak için fâil illete ihtiyaç duyulmasında bir ihtilafın olmaması gibi herhangi bir mümkün mâhiyetin kendisinin de illete olan gereksiniminin kaçınılmaz olduğu kabul edilmelidir. Yani mâhiyetin varlık niteliğini kazanması gibi asıl kendi gerçekliği açısından illete bağılılığı söz konusudur.

Devvânî, illetin tanımında asıl olarak ma'lûlün mâhiyetinin etkiye maruz kaldığı görüşünden hareketle mec'ûliyet tartışmalarının seyrini belirlemek ister. O, mâhiyetin mec'ûl olmadığını belirtmesine karşılık bu durumun kendisinin zikrettiği illet tanımıyla da ters düşmediği kanaatindedir. Yani insanın insan oluşunun faile muhtaç olmayışının zikredilen illet tanımıyla ters bir tarafının olmadığını özellikle vurgular. Zira, Devvânî'ye göre illet, zâtı gereği fâilin bir eseridir. Dolayısıyla insan olmaklık itibarı başka bir tesire muhtaç değildir. O, sonradan oluşan ihtiyacın nefyedilmesinin önceki ihtiyaç olgusuyla ters düşmediğini ifade eder.⁴⁰ Yani insanın mâhiyetinin bizâtihi illete muhtaç olması, insanın insan kılışının gayr-ı mec'ul oluşuyla ters düşmez.

Devvânî, *Zevrâ* üzerine kaleme aldığı şerhinde insanın insan oluşunun bir câ'ile ihtiyaç duymamasının apaçık olduğunu yine savunur. O, mâhiyetlerin zâtı gereği fâilin bir eseri olmasıyla, fâilin ma'lûlün zâtını gerektirdiği anlamının kastedildiğini ifade eder. Akabinde insanın idrak gücü aklî düzlemde ma'lûlün kendisinden varlığı soyutlar ve onunla nesnenin mâhiyetini nitelendirir. Ona göre ma'lûlden varlığı soyutlama İsrâkilerin görüşüdür. Ma'lûlün zâtı illetten meydana geldiğinde ayrıca bu zâtın kendisini bir başka açıdan ca'le konu kılacak bir câ'ile ihtiyaç duyması söz konusu değildir. Ancak bu durum

³⁹ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 86-87.

⁴⁰ Devvânî, *Risâletü'z-zevrâ*, 206.; Devvânî'nin ilgili görüşünü aktardıktan sonra İbrahim Hâlebi el-Medârî'nin de (ö.1190/1776) bu yaklaşımdan istifade ettiğini ifade eden bir çalışma için bk. Şeyh Hasan Münzir, "Nazâriyyetü'l-İsti'dadâtü'l-Mâhiyye 'inde İbnü'l-Arâbi ve Alakatuhâ bi Nefyi'l-cebr anı'l-ibâd", *İslam Araştırmaları Dergisi* 48 (2022), 158-159.

ma'lûlün zâtı gereği câ'ile olan ihtiyacını ortadan kaldırmayı gerektirmez.⁴¹ Meşşâîlerin bakış açısı da fâilin, ma'lûlün varlık anlamıyla nitelenmesi açısından etkisinin olduğu yönündedir. O halde mâhiyetin mec'ûl olmadığı tezini benimseyen yaklaşıma göre esasında varlık niteliği açısından ma'lûlün fâilin tesirine maruz kaldığı yargısı benimsenmiştir.

Kemâleddin el-Lârî de illetin tanımı gereği mâhiyetin illeti oluşu ile yani asıl itibariyle ma'lûlün mâhiyetinin etkiye maruz kalan unsur olması ile mâhiyetin mec'ûl olmaması arasında çelişkinin olmadığını ifade eder. O, mâhiyetin illetin tesirine maruz kalarak onun mec'ûlü hüviyetinde olduğunu belirtir. Ona göre mâhiyetin kendisine yönelik tesirden sonra bir kez daha mâhiyetin mec'ûl olduğu görüşü ileri sürülemez. Örneğin insanın kendiliği ve mâhiyeti için fâilin tesirine maruz kaldığı apaçık olarak söylenebilir. Bundan sonra ikinci bir defa insanın tesire maruz kalmasından bahsedilemez. Buna binâendir ki insanın insan oluşu açısından sonraki ihtiyaç durumundan berî kalması, insanın ilk merbede mâhiyeti açısından illete muhtaç olmasıyla terslik arz etmemektedir.⁴² Dolayısıyla illetin özü gereği ma'lûlün mâhiyetine etki eden bir özelliğinin olması mâhiyetin mec'ûl olmadığı görüşüyle terslik arz etmeyebilir. Zira fâilin tesirine maruz kalan mâhiyetin kendinde varlığa gelerek tahakkuk etmesi söz konusudur. Mâhiyetin illetin etkisiyle var oluşu ile bir şeyin başka bir şey kılınması birbirinden farklılık arz eden hususlardır. Bu yüzden ca'l itibariyle insanın asıl mâhiyeti ile insanın insan oluşu arasında bir gerekliliğin olmadığı ısrarla yinelenmiştir.

⁴¹ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Şerhu'z-zevrâ*, thk. Said Ruheymiyân (Kum: İntişârât-ı Ayet-i İshrâk, 1397), 232.; Mâhiyetin mec'ûliyeti tartışmasında kritik nokta mâhiyetin varlıktan yoksun bir şekilde tesire maruz kalıp kalmaması noktasında düğümlenir. Son dönem âlimlerinden Çerkeşseyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin (ö.1901) meseleye ilişkin tahlili için bk. Yasin Apaydın, "Çerkeşseyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Mâhiyetin Mec'ûliyeti Meselesine Dair Risâlesi: İnceleme ve Tahkik", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (2019), 6.

⁴² Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 87-88.

Mâhiyetin mec'ûliyeti meselesinde İslam düşüncesindeki ekoller arasındaki tartışmanın odak noktası, mevcut insan örneğinde olduğu gibi hakiki bir eser için câ'ilin etkisinin insanın mâhiyetine mi yoksa varlıkla nitelenmesine mi yönelik olduğudur. Ancak Kemâleddîn el-Lârî'ye göre Meşşâiler açısından mutlak olarak bir şeyin ca'le konu olmasının reddedilmediği de söylenebilir. Yani mümkün mâhiyetin salt varlıkla veya başka bir şeyle nitelenmesi açısından değil de kendinde ittisâf edilmiş olması da ca'l sayesinde. Bununla birlikte esas ihtilaf noktası mâhiyetin bir başka şey kılınmasında câ'ile muhtaçlığının olup olmamasıdır. Kemâleddîn el-Lârî, Devvânî'nin insanın insan oluşunun bir câ'ile ihtiyaç duymamasının apaçık olduğu görüşüne katılmamaktadır. Dolayısıyla insanın kendinde bir eser oluşunda fâile ihtiyaç duyduğu gibi insanın insan oluşunda da câ'ile apaçık olarak muhtaç olmadığı kolaylıkla ileri sürülemez.⁴³ Burada Kemâleddîn el-Lârî'nin itiraz noktası insanın insan kılınışının câ'ile muhtaç olmadığı yargısının apaçık olduğu noktasıdır. Ona göre zaten tartışma konusu olan nazarî bir yargının temellendirilmesi esas olmakla birlikte bunun apaçık olduğunu ileri sürmek doğru bir yaklaşım değildir.

Devvânî, *Tecrîd* hâşiyesinde de insanın insan oluşunda câ'ile muhtaç olmadığı tezini savunmuştur. Buna göre mâhiyetin mevcut oluşu veya kendi oluşundan ziyade ca'l öncelikle mâhiyetin kendisine taalluk eder. Daha sonra akıl, mâhiyetin kendi oluşunu ve var oluşunu soyutlamaya çalışır. O halde Devvânî'ye göre bir şeyin ca'li ile o şeyin bir başka şey kılınması arasındaki fark gözetilmelidir. Nitekim Kemâleddîn el-Lârî, Devvânî'nin *Tecrid* hâşiyesindeki sözlerini aktardıktan sonra, onun açısından mâhiyetin mâhiyet kılınmasının mec'ûl olmamasına yönelik bir men'in ortaya çıkmadığını özellikle vurgular. Yani insanın insan oluşunun câ'ile muhtaçlığı gerektirmediği tezinden Devvânî'nin ödün vermediğini ifade eder. O, Devvânî'nin insanın insan oluşu gibi mâhiyetin mâhiyet oluşunun *ikincil mec'ûllerden* olduğuna yönelik bir

⁴³ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 88.

tutum içerisinde olduğunu ifade eder.⁴⁴ Yani bir şeyin bizâtihi mâhiyetine yönelik tesir birincil mec'ûl boyutunu, o mâhiyetin bir başka şey kılınması ise ikincil düzeyde mec'ûl olma boyutunu ifade edip pekâlâ câ'ile ihtiyaç duymayabilir.

Yukarıda belirtildiği üzere câ'ile konu olan birincil düzeydeki eserin mevcut mâhiyetin kendisi mi yoksa varlık, mutlak zorunluluk, şeylik, birlik gibi ardıl nitelemelere mi özgü olduğu ekollerin farklılık noktasını oluşturur. İshrâkiler açısından varlık ve benzeri nitelemelerle mâhiyetin ittisâf edilmesi, birincil düzeyde ca'le konu olan zâta bağlıdır. Bu birincil düzeydeki zâtın ise câ'ile muhtaç olduğu açıktır. İshrâkilere göre ardıl nitelemeler için ikincil bir câ'lin etkisinin varlığını kabul etmeye gerek yoktur. Meşşâîler ise câ'ilin esere yönelik etkisinin öncelikle ma'lûlün mâhiyetinin varlıkla veya zorunlulukla nitelenmesine yönelik olduğunu kabul ederler. Nitelenmenin kendisi, ca'le konu olan esas alanı oluşturur. İnsanın mâhiyeti gibi ma'lûlün zâtı ise gerçek anlamda ca'le konu olmaz. Ancak mecazi olarak ma'lûlün zâtının ca'le ilişkisi kurulabilir. Dolayısıyla ma'lûlün illete ihtiyacının ana gerekçesi olarak imkânın tahakkuk edebilmesi için varlık ve benzeri nitelemelerin ca'le konu olması esastır.⁴⁵

Kemâleddîn el-Lârî, *ma'lûlün zâtı illetten meydana geldiğinde ayrıca bu zâtın kendisini ca'le konu kılacak bir câ'ile ihtiyaç duymadığı* şeklindeki görüşün doğru olmadığını belirtir. Zira ma'lûlün zâtının zât oluşu, zaten câ'ile muhtaç olan zâtın bir gereği konumundadır. Bu gerekliliğe binâen zâtın zât kılınmasının da câ'ile muhtaçlığı söz konusu olup ondan müstağni kalmasından bahsedilemez.⁴⁶ Yani mâhiyetin mâhiyet kılınması zorunlu olarak ca'le konu olan mâhiyetin bir uzantısı konumundadır. Zaten mâhiyet evvel emirde mec'ûl olmasaydı, mâhiyetin mâhiyet kılınmasından da bahsedilemez. Ayrıca mâhiyetin

⁴⁴ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 93, 95.; Devvânî'nin *Tecrîd* haşiyesindeki sözlerinin ilgili kısmı için bk. Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Hâşiye 'alâ şerhi Tecdî'l-Akâid*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zâri' 1 (Kum: Râid, 1393), 1/371-372.

⁴⁵ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 89-90.

⁴⁶ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 90.

yeni bir ca'lden (el-ca'lu'l-cedîd) müstağni kalabileceği ileri sürülse bile bunun öncelikle ca'le maruz kalan mâhiyetin aracılığıyla olduğu unutulmamalıdır. Hatta mâhiyetin mec'ûl olmadığı görüşünü ileri süren Meşşâîler bile mâhiyetin kendinde câ'ile olan ihtiyaçlığına binâen tamamen müstağni kaldıklarını kabul etmezler. Meşşâîlerin temel kalkış noktası, ca'lin mâhiyetin kendisine taalluk etmesinin söz konusu olmadığıdır.⁴⁷

Kemâleddîn el-Lârî'ye göre bir şeyin illetinin hakikatte o şeyin kendisi için sebep olana indirgeyen İsrâkî bakış açısı ile sufî muhakkiklerin metinleri arasında bir paralellik de söz konusudur. Buna göre başta İbnü'l-Arabî olmak üzere sufîlerin çoğunluğu da a'yân-ı sâbite mertebesinde mâhiyetin mec'ûl olduğu görüşündedir. Sufîlere göre ca'l iki kısım olup a'yân-ı sâbite mertebesinde mâhiyetin mec'ûl olması söz konusu iken, sübut ve zuhur itibarıyla mâhiyetlerle ilişkili olan bir diğer ca'l türü daha vardır. Bu ikinci ca'l harici varlık ve onu takip eden boyutlar açısından. Mâhiyetlerin zâtı ve istidatları ilk ca'le göre mec'ûl iken, ikinci kısma göre mec'ûl değildir.⁴⁸ Dolayısıyla mâhiyetin mec'ûl olup olmaması noktasında ekollere yapılacak atıfların dakik bir şekilde ortaya konulması önem arz eder.

Ca'lin basit ve bileşik şeklinde ayrılması, illetin tanımlanması ile mâhiyetin mec'ûliyeti arasındaki tartışmayı daha anlaşılabilir kılabilir. Nitekim Kemâleddîn el-Lârî, ca'lin basit ve bileşik olmak üzere iki kısım olduğunu belirtir. Bileşik ca'l, bir şeyin başka bir şey kılınması iken, basit ca'l ise bir şeyin kendi kılınmasıdır. Mâhiyetler mec'ûl değil derken bileşik ca'le konu olan kısmın nefyedilmesi söz konusudur. Zira şey ile kendi zâtı arasında bir başkalık yoktur. Mâhiyetler mec'ûldür denildiği zaman ise basit ca'le konu olan kısmın varlığından bahsedilmektedir. Yani bir şeyin kendisi kılınması ca'le maruz kalır. O halde mâhiyetin mec'ûl olup olmamasını kabul veya reddederken hangi kısmın kastedildiğinin kritik bir öneminin olduğu aşikardır. Ona göre Meşşâî

⁴⁷ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 92.

⁴⁸ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 91.

ve İsrâkî ekole mensup her bir düşünürün kendi iddiasının doğruluğunu öne sürmekle birlikte, bunların ayrıntılı delillendirmesini yaptıkları söylenemez. Ancak İsrâkî ekol açısından câ'ile konu olan ilk eserin ma'lûl mevcudun kendisi olduğu dile getirilebilir. Şüphesiz ma'lûlün mevcudiyeti onlar açısından salt mahiyetten ibarettir. Zira varlıkla nitelenme gibi durumların onlara göre itibarî bir gerçekliği vardır. Meşşâî ekole göre câ'ile ihtiyacın illeti imkândır. İmkân ise varlığın mâhiyete olan nispetini ifade eder. Dolayısıyla câ'ile muhtaç kalmayı sağlayan gerçekte nispetten ibarettir. Dolayısıyla konuyu bu şekilde ele alıp kavrayan kişi, mâhiyetin mec'ûl olmadığı görüşünü savunma biçimine yönelik herhangi bir itiraz ileri sürmeyecektir.⁴⁹

Kemâleddîn el-Lârî, her bir ekolün meseleyi ele alış keyfiyeti ve delillendirme biçiminin genel hatlarını ortaya koyarak meselenin hangi cihetlerle ret veya kabul edildiğini okuyucuya aktarma amacı içerisinde olmuştur. Özellikle mec'ûl olanın mâhiyet mi yoksa mâhiyetin varlıkla nitelenmesi mi olduğu konusunda Meşşâîler ve İsrâkîlerin görüşleri arasında keskin bir karşıtlığın olduğunu vurgulamaktan ziyade hangi açılardan birbirlerinden farklılaştığını ortaya koymaya çalışmıştır. Hocası Devvânî bile her iki ekol arasında en azından bu mesele bağlamında keskin ayrımlar olduğu kanaatinde iken, *ehl-i tahkik* mensubu bir felsefî kişilik olarak kendisi, basit ve bileşik ca'l ayrımını dikkate aldığımızda her iki ekolün görüşleri arasında bir zıtlığın olmayabileceğini ifade etmeye çalışmıştır. Tabii ki de her iki ekolün ontoloji tasavvurlarının farklılığına binaen farklı sonuçlara ve bulgulara ulaşması ve bunları ön plana çıkarması kaçınılmazdır. Buna binaen kimi zaman Kemâleddîn el-Lârî'nin İsrâkî ekolün delillendirme yöntemini eleştirmekten geri durmadığını da görmekteyiz. Örneğin birincil mec'ûl ve ikincil mec'ûl ayrımını dikkate alarak illetin asıl mâhiyete etkisi ile mâhiyetin mec'ûl olmadığı yargılarının birlikte savunulması imkânsızlık içermez. Ancak birincil mec'ûl boyutunda mâhiyetin illete ihtiyaç duyması gibi zâtın zât kılınışı açısından ikincil mec'ûl düzleminde de

⁴⁹ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 95-96.

mâhiyetin müstağni kalabileceğini söylemek, ona göre İshrâkî ekolün tasavvurunun benimseyen Devvânî'nin de kabul ettiği yanlış bir çıkarımdır. Dolayısıyla muhakkik bir kişilik olarak müellifimiz, meseleyi tetkik ve tahkik etme uğraşı içerisinde olup yeri geldiğinde hocasını bile eleştirmekten geri durmamıştır. Şimdi Kemâleddîn el-Lârî'nin illet-ma'lûl ilişkisine dair görüşlerini incelemeye geçebiliriz. Böylece *Zevrâ* metninde aslında birbiriyle ilintili olan bu iki mesele- nin bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilebilmesi imkânı elde edilecektir.

3. İlet ve Ma'lûl İlişkisi

Devvânî, illet ve ma'lûl arasındaki ilişkiyi birbirinden kopuk iki ayrı unsur arasındaki etki ve edilgi süreci olarak görülmemesi gerektiğini savunur. Buna göre ma'lûl, illetin zâtına ayırık bir unsur olmayıp illetin bir veçhi, haysiyeti ve benzeri diğer uygun itibarlar açısından bir yansımasıdır. Devvânî, hemen peşi sıra ma'lûlün mahza itibari bir gerçekliğinin olduğunun da farz edilmemesi gerektiğini belirterek illet ve ma'lûlün ontolojik hüviyetlerinin birbirleriyle olan ilişkisinin altını çizer. Buna göre illete nispetle ma'lûlün bir gerçekliği olup müstakil bir varlık kategorisi olarak değerlendirilemeyeceğini vurgular.⁵⁰

Kemâleddîn el-Lârî, ma'lûlün kendi zâtı gereği var olmadığını, özü gereği illetin zâtının bir niteliği olarak ele alınması gerektiği görüşünü paylaşır. Sıfatın nitelenenle var olması gibi ma'lûlün de illetin zâtı sayesinde gerçekliğini kazanması söz konusudur. O, illet ve ma'lûl arasındaki mezkûr ilişkiye dair sûfî metafizikçilerinin yorumunu İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserinden aktarır. Buna göre alemin bütün parçalarıyla değişiminin aslında tek bir cevherde toplanan arazlardan ibaret olduğunu belirtir. O, illet ve ma'lûl ilişkisi açısından sufî metafizikçiler ile Eş'arîlerin arazlar konusuna yaklaşımları açısından bir benzerliğin olduğunu düşünür.⁵¹ Daha önce vurguladığımız gibi İbnü'l-Arabî ekolü ve Eş'a'rî kelâmının birçok farklı bakış açıları olmasına

⁵⁰ Devvânî, *Risâletü'z-zevrâ*, 206.

⁵¹ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 97-98, 112.

rağmen *Tahkiku'z-zevrâ* sahibi her ikisinin ortak noktalarının da olabileceği kanaatindedir.

Kemâleddîn el-Lârî, Tanrı'nın zâtından bağımsız olarak ma'lûlün varlığının kesinlikle imkânsız olduğunu belirterek ma'lûlün aslında hakiki illet olan Tanrı'nın varlığına referansla bir değerinin ve gerçekliğinin olabileceğini düşünür. Buna göre mümkünlerin tamamı Tanrı'nın zâtının bir sıfatı konumundadır ki buradan hareketle ma'lûlün varlığının hakiki illetin zâtına bağlı olduğu söylenebilir. Ma'lûlün illete nispeti ile arazlar ve suretlerin bulundukları yere nispeti arasında bir benzerlik kuran Kemâleddîn el-Lârî, tıpkı Devvânî'nin verdiği örnekte olduğu gibi cisimde bulunan spesifik bir heyet olarak siyahlığın kendi zâtına nispetle müstakil gerçekliğinin olmadığını vurgular. Pamuğun belli bir surete bürünmesini ifade eden elbisenin bu itibarla bir gerçekliği olup pamuğa zıt bir varlığa sahip olması itibariyle yokluğu kaçınılmazdır. Dolayısıyla ister suret ister araz olsun nitelendirilene sereyan etmek, niteleyen özelliğine sahip gerçekliğin bir gereğidir.⁵²

Kısır döngü ve teselsülün imkansızlığı gereği nedensellik zincirindeki her bir şeyin doğrudan veya dolaylı bir şekilde O'nun ma'lûl konumunda olması kaçınılmazdır. Her mümkünün varlık veya yokluk taraflarından birisinin baskın gelmesi imkânsız olup bunun harici bir illetin etkisiyle olması gerekir. O'nun haricindeki bütün mümkün dairesinin her bir ferdi Tanrı'ya nispetle uygun görüldüğü şekliyle bir haysiyet ve itibardan ibarettir. Dolayısıyla ona göre varlıkta birden çok zâtın varlığı söz konusu değildir. Her ne kadar mümkünün varlığı söz konusu olsa bile bunun Zorunlu Varlık sayesinde olmasından ötürü tek bir zâtın varlığından bahsedilebilir. Tanrı, varlıkta yegâne zâta sahip olup O'nun sıfatlarının bir gereği olarak O'nunla kıyam bulan mümkünlerin varlığına işaret edilebilir. Kemâleddîn el-Lârî, Tanrı'nın sıfatlarının bir yansıması olarak varlık bulan mümkünlerin hakiki olarak değil de mecâzi bir

⁵² Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 100.

gerçekliklerinin olduğunun altını çizer. Hakiki Varlık Tanrı'ya olan bağılıkları aracılığıyla mümkünlerin varlığından bahsedilebilir.⁵³

Kemâleddîn el-Lârî, varlığın birliği öğretisini dikkate alarak illet ve ma'lûl ilişkisinin ele alınması gerektiği görüşündedir. Bütün mümkün mâhiyetlerin kendisine bağlı olduğu Hakiki Varlığın etkisi sayesinde ma'lûller varlık kazanır. Buna göre ma'lûl statüsünde yer alan âlemin Teala'dan bağımsız bir realitesinin olduğu da savunulamaz. Ma'lûllerin her biri Teala'nın bir haysiyeti ve veçhi konumundadır. Dolayısıyla illetin ma'lûle etkisinin varlığı yadsınamaz bir gerçeklik olmakla birlikte ma'lûlün mâhiyetinin kendisinin mi yoksa varlıkla nitelenmesinin mi fâil illetin tesirine maruz kaldığı, nazarî ekollerin üzerinde fikir teaddisinde bulunduğu temel bir mesele olagelmıştır. Nihâyetinde Kemâleddîn el-Lârî, illetin tanımlanması ve mâhiyetin mec'ûliyeti meselesinde genel hatlarıyla İshrâkîlerin bakış açısını, illet-ma'lûl ilişkisinde de İbnü'l-Arâbî'nin perspektifini kabul etmiştir.

Sonuç

Devvânî, İslam düşünce tarihinde önemli etkiler uyandırmış felsefî kişiliklerin başında gelmektedir. Kendisine tevârüs etmiş felsefî meseleleri farklı nazarî geleneklerden beslenerek analiz etmeye çalışmıştır. Devvânî felsefesi ve mektebine yönelik çalışmaların son zamanlarda artış göstermesi sevindirici bir durum olmasına karşılık, onun en önemli talebelerinden biri olan Kemâleddîn el-Lârî'nin felsefî kişiliği ve Devvânî ile olan ilişkisine dair çalışmalar yok gibidir. Buna binâen Devvânî'nin önemli eserlerinden biri olan *Zevrâ* üzerine müstakil bir şerh kaleme alan Kemâleddîn el-Lârî ile hocasını mâhiyetin mec'ûliyeti tartışması açısından karşılaştırmalı olarak analiz ettik.

Devvânî, illetin ma'lule yönelik etkisi ile mâhiyetin mec'ûliyeti meselesi bağlamında, fâilin tesirinin var etmeye mi yoksa eserin müessire tabi olmasını mı gerektirdiğinin kendisinden sonra talebeleri arasında tartışılmasına zemin hazırlamıştır. *Zevrâ* metninin hemen girişinde bu probleme odaklanan Devvânî, ilk etapta mâhiyetin fâilin etkisine maruz kalmayacağı yaklaşımını

⁵³ Lârî, *Tahkikü'z-zevrâ*, 104-105.

savunan Meşşâî ve Kelâm ekolünün görüşünü reddetmiştir. O, esasında ma'lûlün mâhiyetinin illetin tesirine maruz kalmakla birlikte mâhiyetin bir başka şey kılınması itibariyle mec'ûl olmadığı şeklindeki İşrâkî ekolün yaklaşımını benimsemiştir. Hocası gibi Kemâleddin el-Lârî de ma'lûlün mâhiyetinin esas mec'ûl olan kısmı teşkil etmekle birlikte ikincil mec'ûl düzleminde câ'ile muhtaç kalınmadığına yönelik Devvânî'nin görüşünü eleştirmiştir. Ona göre tıpkı birincil mec'ûl düzleminde zâtın kendisi için olduğu gibi, mâhiyetin kendisi kılınması şeklindeki ikincil mec'ûl açısından da fâil illet olarak câ'ile ihtiyaç söz konusudur. Dolayısıyla mâhiyetin mec'ûl olmaması ile asıl olarak mâhiyetin tesire maruz kalması arasında bir tersliğin olduğunu söylemek doğru değildir. Bu noktada bir şeyin zâtının yaratılması anlamına gelen basit ca'l ve bir şeyin başka bir şey kılınması anlamına gelen bileşik ca'l ayrımının önemine değinen Kemâleddîn el-Lârî'ye göre mâhiyetin mec'ûl olmadığı yargısı bileşik ca'l ile, mâhiyetin mec'ûl olması ise basit ca'l ile ilişkilidir. Yani mâhiyetin mec'ûl olmadığını söyleyenler, esasında bileşik ca'l türünü reddederken, mâhiyetin mec'ûl olduğunu söyleyenler ise basit ca'l türünü esas aldıkları içindir. O halde basit ve bileşik ca'l ayrımı dikkate alındığında Devvânî'nin ileri sürdüğü tezin daha anlaşılır olacağı muhakkaktır.

İşrâkî ve Meşşâî ekolün bu meselede birbirinden farklı görüşlere sahip olması da Kemâleddîn el-Lârî'ye göre basit ve bileşik ca'l ayrımına yönelik yapılan vurgunun farklılığından arz gelir. Dolayısıyla Meşşâî ekol açısından mâhiyetin mec'ûl olmaması, varlıktan azade bir şekilde zâtın fâil illetin etkisine maruz kalamayacağını, bir başka deyişle bileşik ca'l kısmının reddedilmesini ifade eder. İşrâkî ekolün mâhiyetin mec'ûl olduğunu söylemesi ise fâil illetin ma'lûlün zâtını gerektirmesi görüşünü benimseyip basit ca'l kısmının esas kabul edilmesinden dolayıdır. O halde Meşşâî ekol bileşik ca'l açısından insanın insan kılınmasında fâile olan muhtaçlığını reddederken, İşrâkî ekol ise bir şeyin kendi basit zâtı açısından câ'ile muhtaç kaldığını ön plana çıkartmıştır. Bundan dolayıdır ki ma'lûlün muhtaçlık boyutunun mâhiyetine mi yoksa mâhiyetin varlıkla nitelenmesi açısından mı olduğu konusundaki farklılığın her iki ekolü birbirinden ayırttığı söylenebilir. Ayrıca mümkünün varlık ve mâhiyetinin aynılığını kabul edip etmemeye ve mâhiyetin kendisi ile bir başka şey kılınması açısından da câ'ile muhtaçlığının olup olmamasına göre de ekollerin

birbirinden temâyüz ettiği görülmektedir. Mâhiyetin ontik statüsü gereği fâile muhtaç olup olmadığı da ihtilafı perçinleyen esas noktayı oluşturmaktadır.

Kemâleddîn el-Lârî, illetin ma'lûlün mâhiyetine yönelik tesirinde varlık boyutunu tamamen hariç tutmak yerine ilk eser olarak tesire maruz kalanın mâhiyetin kendisi olduğunu vurgulamıştır. İlk eser/mec'ûl terkibine yer veren Kemâleddîn el-Lârî, varlık gibi diğer niteliklerin zâta tabi konumunda olması gerektiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla yeni bir ca'le muhtaç kalmaksızın varlık gibi nitelemelerin zâtın kendisinin bir fer'i konumunda olduğu savunulabilir. İlet ve ma'lûl ilişkisinin tahlilinde varlığın birliği öğretisinin yaklaşımını kabul eden Kemâleddîn el-Lârî, ma'lûlün edilgen ve mecazi bir varlığı olmasına karşılık Hak Varlık olarak Tanrı'yı bütün her şeyin tecelli etmesinin yegâne sebebi olarak görür. Tanrı, bütün her şeyin fâil illeti olmasından ötürü ister salt mâhiyet olsun isterse de varlıkla nitelenmiş şekliyle olsun mümkün ma'lûlün bağımsız bir gerçekliğinin olmadığına altı çizilmelidir. Öyle ki a'yân-ı sâbite mertebesinde bile mâhiyetin ca'le maruz kalması söz konusudur. Nihâyetinde Kemâleddîn el-Lârî, farklı nazarî geleneklerden beslenerek felsefe tasavvurunu inşa ederken başta hocası olmak üzere farklı ekollere yönelik eleştirel duruşundan geri durmamış muhakkik bir kişiliktir. O, Devvânî'nin felsefe tasavvurunu çok iyi özümsemiş biri olarak İbn Sînâ, Gazzâlî, İbnü'l-Arâbî ve takipçilerine varıncaya kadar önemli kişilere atıfta bulunarak farklı nazarî gelenekleri kendi felsefe tasavvurunda harmanlayabilmiş önemli bir entelektüel kişi olarak farklı meseleler bağlamında da analiz edilmeyi hak eden birisidir.

Kaynakça

- Akman, Mustafa. "Kelâm Bağlamında Mûsâ Kâzım Efendi ve Zevrâ ve Hevrâ İsimli Esere Yaptığı Tercüme ve Şerhin Sadeleştirilmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (2017), 863-881.
- Alper, Ömer Mahir. "Mahiyetin Mec'ûliyeti' Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi". *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*. ed. Mehmet Cüneyt Kaya. 197-233. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

- Anay, Harun. *Celâleddin ed-Devvânî: Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Anay, Harun. “Mîr Gıyâseddîn Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/125-128. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Apaydın, Yasin. “Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi’nin Mâhiyetin Mec’ûliyeti Meselesine Dair Risâlesi: İnceleme ve Tahkik”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (2019), 1-30.
- Bâlî, Ali b. *el-‘İkdü’l-manzûm fî zikri efâdili’r-Rûm*. ed. Suat Donuk. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2018.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es’ad b. Muhammed. *Hâşiye ‘alâ şerhi Tecrîdi’l-Akâid*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zârî’ î. 3 Cilt. Kum: Râid, 1393.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es’ad b. Muhammed. *Risâletü’z-zevrâ*. thk. Said Ruheymiyân. Kum: İntişârât-ı Ayet-i İsrâk, 1397.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es’ad b. Muhammed. *Şerhu’z-zevrâ*. thk. Said Ruheymiyân. Kum: İntişârât-ı Ayet-i İsrâk, 1397.
- Güney, Ahmet Faruk. “İhlâs Süresinin Vâcip Varlığın Tek ve Basit Oluşu Bağlamındaki Yorumu: Tahkiku’l-İhlâs li-Ehli’l İhtisas”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 97-145.
- Haydar, İbrahim b. *Şerhu’z-zevrâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 677, 1b-74b.
- Hüseyin, Şuca. *Tercemetü’l-havrâ şerhu’z-zevrâ*. İstanbul: Beyâzıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1986, 1b-20b.
- Karabulut, Ali Rıza. *Mu’cemü’t-tarihi’t-türasi’l-İslâmi fî mektebâti’l-alem: el-mahtutat ve’l-matbuat*. 2 Cilt. Kayseri: Dâru’l-‘Akbe, ts.
- Kastamônî, Muslî b. Ahmed el-. *Şerhu’z-zevrâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 3845, 151a-153a.

- Kehhâle, Ömer b. Rıza. *Mu 'cemu'l-müellifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Mües-senâ-Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, ts.
- Kurtuluş, Rıza. "Lâristan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/104-105. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kürdî, Mahmûd b. İlyas. *Şerhu'z-zevrâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1472, 1b-82b.
- Lârî, Kemâl b. Muhammed. *Hâşiye 'ala dibâceti Şerhi't-Tecrîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1626, 16a-17b.
- Lârî, Kemâl b. Muhammed. *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 867, 1b-175b.
- Lârî, Kemâl b. Muhammed. *Tahkikü'l-adalet fî siyaseti'l-memleket*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, 753, 1b-71a.
- Lârî, Kemâl b. Muhammed. *Tahkikü'z-zevrâ*. thk. Said Ruheymiyân. Kum: İntişârât-ı Ayet-i İsrâk, 1397.
- Lârî, Kemâl b. Muhammed. *Tahkikü'z-zevrâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Sütluçe, 123, 13a-80a.
- Lârî, Muslihuddîn. *Mir 'at el-edvâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuru-osmaniye, 3156, 1a-524a.
- Münzir, Şeyh Hasan. "Nazâriyyetü'l-İsti'dadâtî'l-Mâhiyye 'inde İbnü'l-Arâbi ve Alakatuhâ bî Nefyi'l-cebr anî'l-ibâd". *İslam Araştırmaları Dergisi* 48 (2022), 147-182.
- Şîrâzî, Mîr Gıyâsüddîn ed-Deşteki. *Risâle li-ibtâli ba'di müdde'iyâti sâhibi'l-havrâ' ve'z-zevrâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami, 1181, 224b-230.
- Tahtî, Abdulkâdir b. Muhammed Said. *Hâşiye 'ala Hâşiyeti'z-Zevrâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 5233, 1b-62b.